

*»At give Gud hvad Guds er
og Keiseren hvad Keiserens er«*

1850'ERNES DANSKE SKOLELOVGIVNING
OG DEN OFFENTLIGE DEBAT OM ALMUESKOLEN

AF

NING DE CONINCK-SMITH

I 1830'erne, 40'erne og 50'erne blomstrede den skolepolitiske debat i Danmark.¹ Stænderforsamlingerne og Rigsdagen gav tilsammen med en lang række skolepolitiske tidsskrifter og dagspressen rige muligheder for offentligt at fremføre og diskutere synspunkter i denne sag. Med Grundlovens udstedelse fik debatten en ny drejning, idet der nu også åbnedes mulighed for at reformplanerne – afhængigt af de politiske konjunkturer – kunne omsættes til love. Stænderforsamlingerne havde jo kun været rådgivende.²

Da Joakim Larsen godt 40 år senere skrev anden del af sit store skolehistoriske værk, omhandlende perioden 1818–98, undrede han sig over, at de mange reformpolitiske diskussioner fik så få lovgivningsmæssige følger. De skolelove, som blev vedtaget i 1850'erne, ændrede nemlig intet afgørende ved, at grundloven for almueskolevæsenet på landet fortsat skulle være »Anordning for Almueskolevæsenet på Landet« fra 1814. Derimod indebar skoleloven fra 1856 og seminarieloven året efter,

¹ Nærværende artikel er resultatet af en bearbejdning af mit utrykte speciale: Skole og stat. Intentionerne i den statslige skolepolitik 1780–1820 og 1848–1860. Københavns Universitet 1983. Hverken i specialet eller i denne artikel undersøges hele det skolepolitiske debatspektrum. Det ville have været en uoverkommelig opgave indenfor de givne rammer. Derimod har jeg, som det vil fremgå af teksten, udvalgt et vigtigt krystaliseringspunkt for debatten, nemlig Grundejerforeningens prisopgave fra 1851.

I undersøgelsen af holdningen til almueskolen blandt forvaltere af skolevæsenet på amts- og sogneplan inddrages kun besvarelser fra myndighederne i henholdsvis Ringkøbing og Præstø amter på Kulturministeriets forespørgsler om skoleforhold i årene 1848–56, jvf. note 26. Citatet i overskriften stammer fra en betænkning indsendt til Kulturministeriet af Ålborg Amtsråd den 23.8.1855 og findes i sin helhed gengivet s. 00, jvf. note 27.

² Henvisninger til debatten findes hos Fr. Thomassen: Dansk Pædagogisk Litteratur, Kbh. 1896, s. 65 ff.

at der fremover skulle ofres flere penge, især på skolebyggeri og indkøb af undervisningsmidler samt på bedre løn- og pensionsforhold til et voksende lærerkorps. Endvidere erstattedes i 1855 skolepligt med undervisningspligt for alle børn. Dette betød, at forældre der ikke ønskede at sætte deres børn i almueskolen fik mulighed for selv at undervise dem mod, at de mødte til halv-årlige overhøringer i almueskolen. Tidligere fordrede hjemmeundervisning at forældrene ansatte en huslærer. Joakim Larsen anførte som årsag til den fraværende skolereform, på trods af at samfundet havde forandret sig siden 1814, at det ville have været umuligt at forene de mange modstridende synspunkter.³

Siden Joakim Larsens dage er der ikke blevet ofret mange ord på 1850'ernes skolepolitik, før Echard Bodenstern for et par år siden udgav en bog om 1855-lovens tilblivelse. Denne lov fandt han specielt interessant fordi hjemmeundervisningen i sit princip kan henregnes som en af forudsætninger for friskolebevægelsens udvikling i 1860'erne.⁴ Bodenstern analyserer ligesom Joakim Larsen primært den parlamentariske og i mindre omfang den pædagogiske debat, og han går ikke nærmere ned i diskussionen af skolelovgivningens forbindelse til den samfundsmæssige udvikling. Hans forklaringer ligger således på det personlige plan. Det var ikke Grundtvig, sådan som de fleste friskolehistorikere har hævdet, men Madvig der var drivkraften bag 1855-loven.⁵

Svagheden ved både Joakim Larsens og Echard Bodensterns undersøgelser er efter min mening den manglende diskussion af almueskolelovgivningens forbindelse til 1850'ernes danske landbosamfund. Og det er i et forsøg på at råde bod herpå, at denne artikel er blevet til. Dens formål er således gennem en analyse af den politiske og pædagogiske debat at bestemme hvilke forskellige holdninger til en almueskolereform, der fandtes i 1850'erne. Dernæst er det hensigten at afdække, hvilke synspunkter der blev taget hensyn til ved lovgivningens udformning.

Den skolepolitiske debat var som nævnt meget omfattende; i det følgende har jeg derfor søgt at fange hovedsynspunkterne ved særligt at fokusere på tre forskellige områder. For det første ved at se på Grundejerforeningens prisopgave og de indkomne besvarelser fra 1851–52. Når jeg har valgt netop denne konkurrence er det ud fra ønsket om at klarlægge, hvilke reformer de politisk aktive godsejere ønskede at fremme for derigennem at danne mig et indtryk af den pædagogiske debat. For det

³ J. Larsen: Bidrag til den Danske Folkeskoles Historie 1818–98, Kbh. 1899; ny udgave 1984, kapitel IX.

⁴ Echard Bodenstern: Skolefrihed in Dänemark – Studien zur Entstehung eines schulpolitischen Prinzips, Tønder 1982. Friskolens grundlov fra 1864 gav tilladelse til at børn, der ikke var blevet undervist i almueskolen, kunne blive overhørt i deres egen skole.

⁵ Anf. arb., s. 305.

andet ved at undersøge indberetninger fra skoletilsynsmyndigheder på sogne- og amtsplan til Kirke- og Undervisningsministeriet. Målet er at belyse, hvilke holdninger til almueskolen, der fandtes blandt de mennesker, som i det daglige førte tilsyn med almueskolevæsenet. For det tredje ved at behandle den politiske debat i rigsdagen for herigennem at bestemme, hvilke argumenter der blev fremført for og imod almueskolevæsenet og af hvem.

Grundejerforeningens prisopgave 1851-52

Grundejerforeningen blev oprettet omkring årsskiftet 1850-51. Det var en organisation stiftet af nogle af landets største godsejere, som havde brudt med den hidtidige godsejerorganisering, Godsejerforeningen. De mente at godsejerne burde tage initiativ til at få spørgsmålet om fæstets overgang til selveje løst. Foreningens medlemmer forpligtede derfor hinanden gensidigt til at indgå frivillige overenskomster med de tidligere fæstebønder. Sammenlignet med andre godsejere rådede Grundejerforeningens medlemmer over langt større formuer og havde derfor også råd til en vis progressivitet. Men det må dog understreges, at når godsejerne i disse år overhovedet fandt det nødvendigt at organisere sig, så skyldtes det, at de så bondebevægelsen og Grundloven som trusler mod deres egen privilegerede samfundsmæssige stilling. Også for Grundejerforeningen var dette helt fundamentalt.⁶

Grundejerforeningens medlemmer beskæftigede sig i deres politiske arbejde med flere spørgsmål end de snævre godsejerpoltiske, og det vil især sige fæstesagen. Foreningen havde således mere karakter af et politisk parti, og det faldt godt i tråd dermed, at foreningen også ønskede at bidrage til debatten om almueskolens udvikling. De indkomne prisopgave-besvarelser skulle således bruges til udformning og afklaring af det skolepolitiske program, som man ville lægge frem på rigsdagen i 1852.⁷

I opslaget til prisopgaven lagde Grundejerforeningen sine præmisser for et skolereformprogram frem. For det første skulle de indsendte forslag tage udgangspunkt i eksisterende forhold i almueskolen, d.v.s. man ønskede ikke forslag til grundlæggende ændringer af undervisningens formål og indhold eller til en voldsom forøgelse af de midler, der skulle afsættes til almueskolen. For selvom »Folkets Oplysning« måtte anses som »et Middel til at den Ret, som politisk er overgivet Folket, kan blive

⁶ Niels Clemmensen: Godsejernes organiserede politiske virksomhed under Stænderforfatning og Junigrundlov i: *Historie XI*, 1975-76, s. 43 ff.

⁷ »Kjøbenhavnsposten« 29.3.1851 og F. A. Milo og H. Schneekloth (udg.): *Skolens Reform*, 1951, s. 166 ff.

brugt til Folkets Tarv« så ønskede Grundejerforeningen på den anden side ikke, at almueskolen skulle give det enkelte barn »...en Dannelse, der bringer Vedkommende for langt bort fra den Kreds, hvor han ifølge sin Livsstilling hører hjemme... idet visse Fordringer til Livet, som Dannelsen kan frembringe, ikke staae i Forhold til den Opfyldelse, som Staten og Livet kan byde«. Formålet med en reform skulle være at sikre »... en heldig Udvikling af vor ved Grundloven givne Statsforvaltning«, eller sagt med andre ord, undervisningen i almueskolen burde medvirke til en cementering af de eksisterende magtforhold i samfundet.

For det andet skulle der i besvarelserne indgå en behandling af forholdet mellem skole, kommune og stat. Når Grundejerforeningen netop ønskede dette spørgsmål behandlet, må det ses i sammenhæng med, at et af de centrale stridsemner i den skolepolitiske debat i disse år var skolens organisatoriske forhold. Fra grundvigiansk og bondevenlig side var der rejst krav om større forældreindflydelse, og lærerne ønskede sagkundskaben inddraget. Allerede med den formulering, som Grundejerforeningen havde valgt i opslaget, havde man vist at hverken forældre eller den pædagogiske sagkundskab var tiltænkt en central betydning i skolens udvikling fremover.⁸

Grundejerforeningen belønnede to besvarelser, nemlig et forslag udarbejdet af dr. theol. W. Rothe: Det danske Almueskolevæsen og dets Reform, der modtog førstepræmien på 500 rdl., og et forslag indsendt af sognepræst i Tversted, C. B. Friis: Bidrag til Belysning af Skolespørgsmålet, der fik præmie for den bedste besvarelse af spørgsmålet om hvilket forhold, der burde være mellem skole, kommune og stat. Andre indsendte forslag kom fra præsten C. L. Børresen: Motiveret Forslag til en Reform, og fra seminarielærer J. N. Meier: Grundstene til den nye Skole.⁹

Herudover blev der i skoletidsskriftet den »Nordiske Folkeskole« aftrykt fire besvarelser, hvoraf de tre var anonyme og det sidste udarbejdet af skolelærer Smidt fra Vinten. Da den »Nordiske Folkeskole« blev

⁸ S.st.

⁹ W. Rothe (1800–78), præst og lektor i teologi og moral ved Sorø Akademi. Iflg. Bjørn Kornerup i Dansk Biografisk Leksikon (1982) var han konservativ i sine religiøse standpunkter. C. B. Friis (f. 1808), sognepræst i Tversted. C. L. Børresen (1799–1867), præst og udgiver af den »Dansk Bondeven«, der i 1841 havde 2100 abonnenter, især på Sjælland. Iflg. Hans Jens i Dansk Biografisk Leksikon (1982) var Børresen især i landbospørgsmål enig med godsejerne. J. N. Meier (f. 1806) seminarielktor på Skaarup Seminarium og folketingsmedlem for Svendborg Amts 3. kreds 1852–54 (Erslevs forfatterleksikon).

Den 16. juli 1852 henvendte W. Rothe sig til Kirke- og Undervisningsministeriet for at få oplysninger om de reformer af købstædernes skolevæsen som havde fundet sted siden 1848. Oplysningerne fik han tilsendt den 30. juli 1852. Hans henvendelse kom altså mere end et år efter, at prisopgaven var blevet udskrevet (marts 1851), og måske tyder dette på at Grundejerforeningen havde bestilt hans besvarelse. Men der er selvfølgelig også den

redigeret af bondevennen og politikeren D. E. Ruggaard vil jeg i det følgende tillade mig at gå ud fra, at disse bidrag var blevet skrevet i den hensigt at bidrage til udviklingen af, hvad man kunne kalde en bondevenlig skolepolitik.¹⁰

I det følgende skal vi se nærmere på hvordan de forskellige forfattere behandlede spørgsmål som: hvorfor skulle børnene gå i skole, og hvad skulle de lære? Hvilket dannelsesideal burde være styrende for undervisningens udformning? Hvordan skulle skolevæsenet organiseres, og hvem skulle have indflydelse på dets udformning?

At børn skulle gå i skole og at der var behov for en reform af almueskolen, herom var samtlige bidragsydere enige. Men de var helt uenige om, hvorfor børn skulle gå i skole, og om hvorfor der var behov for en reform af almueskolen. Et hovedsynspunkt, som blev fremført af Rothe, Friis, Børresen og Meier var at skolegang var en vigtig præventiv foranstaltning, der kunne medvirke til at forhindre »misbrug« af den almindelige valgret. Eller sagt med W. Rothes ord, så var formålet med skolegangen, »at hæve den [dvs. almuen] til Noget, der kan være et virkelig Trin af Dannelse, svarende til dens nuværende forbedrede Vilkaar, og man ere saa meget ivrigere deri, som man frygter, at den ellers skal saare sig og Andre med det skarpe Sværd man har givet den i Hænde i de politiske Rettigheder«.¹¹

Det andet hovedsynspunkt fandtes i indlæggene i den »Nordiske Folkeskole«. Skolegangen skulle forbedre landbefolkningens mulighed for at bruge deres ny erhvervede politiske rettigheder. Målet med almueskolegangen blev af lærer Smidt udtrykt således, »at kommunale Forretningsmænd kunde fremgaa af Skoien med saa meget Danneise, at de selvstændigt kunde ytre sig baade mundtligt og skriftligt over een dem bekjendt Materie og paa en Maade, der ikke stødte dannede og sædelige Mennesker«.¹² Forfatterne i den »Nordiske Folkeskole« fremhævede

mulighed, at han har skrevet de »historiske« afsnit til sidst. Selve journalsagen er forsvundet, men det udgående brev findes i Brevbogen, 2. kontor i Kirke- og Undervisningsministeriet 1852.

Bedømmelseskomiteén bestod af formanden for Grundejerforeningen baron Blixen-Fineche, direktøren for Københavns Skolevæsen V. A. Borgen og professor i æstetik C. Hauch. En gennemgang af disse tre personers privatarkiver henholdsvis i Rigsarkivet og på Det kongelige Bibliotek har ikke givet mere materiale til forståelse af dommerkomitéens valg. Tilsyneladende har Grundejerforeningen ikke efterladt sig spor i aktiverne. Vores viden om foreningen bygger primært på oplysninger i pressen og på diskussionerne i Godsejerforeningen før splittelsen, jvf. Niels Clemmensen anf. arb.

¹⁰ Trykt i den »Nordiske Folkeskole« nr. 29–30: 1851, nr. 44: 1852, nr. 36: 1852 og nr. 33: 1853. Joakim Larsen nævner anf. arb. s. 189, at der indkom 20 forslag, men det har som nævnt ikke været muligt at opspore andre end de trykte.

¹¹ Rothe s. 179 og Friis s. 6.

¹² »Nordiske Folkeskole« nr. 29–30, 1852 sp. 454.

desuden, at børnene skulle indføres i de herskende normer og værdier gennem skolen uden at dette førte til lede for arbejdet i landbruget.¹³

Selvom Rothe, Friis, Børresen og Meier var enige om, at skolegangens formål først og fremmest var at hindre social ustabilitet, så havde de fire forfattere en forskellig opfattelse af befolkningen på landet og den samfundsmæssige udvikling. Rothe og Friis's bidrag kan bedst karakteriseres som alfaderlige og nedladende med stærke, angstfyldte undertoner, jfr. citatet ovenfor. De understregede at oplysning var vigtig, men at uddannelse måtte forblive et relativt gode fordelt efter den enkeltes stilling i samfundet, og at almueskolens elever på ganske få undtagelser nær var »... bestemt til en indskrænket Stilling... en ensformig Beskjæftigelse og med materiel Syssel, for hvilken man ikke maae bibringe dem Lede«. ¹⁴

Børresen og Meier lagde vægt på, at børnene gennem skolen skulle lære at forstå, akceptere og respektere den samfundsmæssige arbejdsdeling, for som Børresen formulerede det: »Magten er nu – ved den almindelige Valgret – for en stor Deel lagt i Mængdens Haand, og hele Folkets Fremtid beroer altsaa paa Mængdens, paa den store Masses Retsindighed og Indsigt ... Mængden maa for saa vidt styres og ledes af Enkelte; men den kan ikke længere styres og ledes ved *Tvang og Frygt*; den kan ikke længere holdes i Ave som umyndige Børn, men maa ledes og styres som myndige Mennesker ved *Fornuftens magt*... og dertil kræves oplysning«. ¹⁵ Man kan sige, at det var en mere demokratisk og optimistisk holdning til samfundet, der kom til udtryk hos Børresen og Meier. De akcepterede på den ene side indførelsen af den almindelige valgret og havde tiltro til at oplysning og skolegang ville få fornuften til at herske i landbefolkningen. På den anden side var samfundssynet elitært, idet de ligeså lidt som Rothe og Friis ønskede en forandring i de sociale magtforhold.

Rothe, Børresen og Meier havde i deres besvarelser inddraget diskussion af og henvisninger til den samtidige pædagogiske debat. Sammenholdes de tre indlæg får man det indtryk, at forskellige pædagogiske retninger brydes i 1850'erne, nemlig filantropismen og nyhumanismen. Filantropisternes materielle dannelsesideal, som lagde vægt på at give børnene en afgrænset sum af viden, genfindes hos Rothe, hvorimod Børresen og Meier klart var inspireret af et nyhumanistisk dannelseside-

¹³ Jvf. også Ludvig Mortensens artikler i »Almuevennen« 1.7.1850, 7.11.1851 og 28.5.1853.

¹⁴ Citeret fra Rothe s. 51; se også Friis s. 7.

¹⁵ Citeret fra Børresen s. 1; se også Meier s. 5.

al, der opstillede udviklingen af den enkelte elevs evner og anlæg som undervisningens endemål.¹⁶

Rothes opfattelse var på den ene side »klassisk filantropisk« i sit krav om, at børnene efter endt skolegang skulle være i besiddelse af en vis sum nyttig viden. Ligesom filantropisterne mente han, at landbrugslære skulle indføres på skoleskemaet. På den anden side erkendte han – ligesom både filantropister og nyhumanister – at udenadslære var skadelig og han lagde vægt på den individuelle tilegnelse af stoffet.¹⁷

Børresen og Meier tog afstand fra en overdreven kundskabsindlæring og mente at undervisningens formål burde være formaldannende, d.v.s. en udvikling af det enkelte barns evner, sådan som barnets natur og sociale forhold havde bestemt det. Det hensigtsmæssige i formaldannende undervisning blev af Børresen begrundet på følgende måde: »... man kan jo ikke give sit Barn Føde for hele Livet! endog Capitalen er en meget usikker Forsøgelse! og endnu mindre kan Skole forsyne Barnet med Kundskab for hele Livet. Men den kan vække, øve og uddanne dets aandelige Kræfter, saa det ved *Selvvirksomhed* kan blive i Stand til efterhaanden at erhverve, hvad det ogsaa i Aandelig Henseende faar Brug for«. ¹⁸

Dette standpunkt ledte naturligt til den konklusion, at det burde være undervisningens moralske, etiske og religiøse sider, der skulle prioriteres højest, eller som Meier formulerede det, »at alle skulle stræbe efter Vindskibelighed, men ikke efter Videnskabelighed«. ¹⁹

De synspunkter, som Børresen og Meier fremførte var ikke nye, men kan genfindes hos to af datidens ledende pædagogiske teoretikere, nemlig hos J. H. Pestalozzi (1746–1827), der netop omkring midten af det 19. århundrede fik en renaissance, og hos J. F. Herbart (1777–1841). Begge kritiserede den overdrevne kundskabsindlæring i skolen og mente, at den moralske karakteropdragelse burde være skolens hovedformål.²⁰ Især Pestalozzi fik stor indflydelse hos almueskolens lærere, og hans arbejde med opdragelse af fattige og forældreløse børn i slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede blev gjort til et symbol for den kamp for anerkendelse af skolens samfundsmæssige værdi, som lærerne førte.

I de bidrag til prisopgavekonkurrencen, som blev trykt i den »Nordiske Folkeskole«, finder man ikke forsøg på at begrunde reformforslagene

¹⁶ Om filantropisme og nyhumanisme, se Reidar Myhre: *Pedagogisk Idehistorie*, Oslo 1972, s. 196 ff.

¹⁷ Rothe s. 53 ff.

¹⁸ Citeret fra Børresen s. 57.

¹⁹ Citeret fra Meier s. 24.

²⁰ Reidar Myhre anf. arb.

med pædagogiske teorier. Dette vidner om, hvor snæver en kreds der havde forudsætninger for at deltage i den pædagogiske debat, og det var da også en almindelig klage i samtiden, at skolelærerne manglede pædagogisk viden.²¹ Bidragene indeholdt oplysninger om de problemer, som den almindelige skolelærer mødte i sin dagligdag: overfyldning af klasserne, høje forsømmelsesprocenter, manglende interesse fra forældrene og dårlige løn og pensionsforhold. Hvis landbougdommens muligheder for deltagelse i samfundslivet skulle forbedres måtte man starte med en reform af barneskolen. Oprettelse af bondehøjskoler – hvoraf den første var blevet etableret i Rødding i 1844 – stod ikke højest på de bondevenlige læreres ønskeseddel. Gennem den elementære skolegang skulle børnene sikres en viden og færdighed i at læse og skrive og regne, alt sammen på et kristent livsgrundlag. Samtidig talte også disse forfattere for den individuelle tilegnelse, fremfor udenadslæren. Flere af dem understregede, at forudsætningen for en »vellykket« reform måtte være, at bønderne i højere grad satte pris på skolen.

I den offentlige debat fremkom som nævnt mange forskellige forslag til, hvordan skolevæsenet kunne organiseres, og dermed også til hvem der skulle have størst indflydelse på skolens daglige undervisning. Som oftest var der tale om en kombination af følgende krav: den skolemæssige sagkundskab burde have større betydning for udformningen af undervisningen, f.eks. ved ansættelse af amtsskoleinspektører, eller ved at lærerne fik plads i sognets skolekommission; forældrene burde have om ikke hovedansvaret for, så i hvert fald en vis indflydelse på skolens udvikling, og kirke og skole skulle skilles ad både administrativt og indholdsmæssigt, d.v.s. at skolen ikke skulle være en slags »konfirmationsforberedelse«.

Hvordan forholdt de indsendte besvarelser sig hertil? Grundejerforeningen belønnede C. B. Friis's forslag for at indeholde de bedste svar på spørgsmålet om skolevæsenets organisering. Lidt firkantet sagt mente Friis, at skolevæsenet ikke burde ændres afgørende i sin opbygning. Det burde forblive en statslig institution, og »forældrebidraget« skulle bestå i ydelse af skolepenge. Tilsynsvæsenet burde dog ændres således, at personer med en vis skolekyndighed skulle have en større indflydelse fremfor mere eller mindre tilfældige præster. Derfor skulle der oprettes et

²¹ Se f.eks. Jørgen Jørgensen: *Pædagogigens Historie*, Kbh. 1848, s. 172. På Universitetet påbegyndte Fr. Lange sine pædagogiske forelæsninger i 1847, men først i 1895 blev det muligt at tage hovedfag i pædagogik, og først i 1957 blev pædagogik et selvstændigt universitetsfag. Sven-Erik Nordenboc: *Pædagogik i: Københavns Universitet 1479-1979*, Kbh. 1980, bd. X, s. 274.

landsdækkende skoledirektørembede.²² W. Rothes bud var endnu mere konservativt end Friis's, idet han ikke mente, at det ville være nødvendigt med pædagogisk kundskab i almueskolens tilsyn. Det ville være mere formålstjenligt at styrke kirkens indflydelse.²³

Børresen og Meier mente, at forældrene sammen med sognerådet skulle have hovedindflydelsen på almueskolens udvikling. Stat og kommunerne burde i fællesskab sørge for, at der var tilstrækkeligt med skoler og lærere, men man burde også støtte og opmuntre forældrene til selv at undervise deres børn.²⁴

Skolevæsenets organisationsforhold berørtes også i bidragene i den »Nordiske Folkeskole«. De tre forfattere argumenterede for, at skolevæsenet først skulle være statsligt, den sidste for at sogn og forældre skulle have hovedansvaret for almueskolen. Alle fire forfattere var dog enige om, at den kirkelige indflydelse burde formindskes, og at pædagogisk sagskundskab skulle spille en større rolle for undervisningens udformning.²⁵

Hvorfor prisbelønnede Grundejerforeningen Rothe og Friis's bidrag og ikke Børresens og Meiers eller indlæggene i den »Nordiske Folkeskole«? Grundejerforeningen var som nævnt en konservativ sammenslutning af landets største grundejere, og af de her behandlede forslag må Rothe's og Friis's betegnes som de mest konservative. Reformen af almueskolen var for dem begrundet i en angst for masserne på landet og deres manglende »evne« til at forvalte de politiske rettigheder. Heroverfor var skolegang en nødvendig præventiv foranstaltning, der kunne medvirke til at forhindre social uro. Kun stat og kirke var med alfaderlig hånd i stand til at sørge for massernes bedste. Mere konkret ville dette sige, at målet var at opdrage børnene til gode og nyttige landbrugere, der var i besiddelse af visse elementære færdigheder og en høj arbejdsmoral.

Børresen og Meier lagde vægt på det formaldannende ved skolegangen, og deres bidrag rummede derfor et tendentielt brud med en pædagogik, der var rodfæstet i ønsket om at bevare det danske standsamfund. Der var hermed åbnet op for, at den enkelte p.g.a. sine specielle evner og anlæg kunne udvikle sig til at blive andet end landbruger. Der var kun tale om et tendentielt brud, da begge forfattere understregede, at

²² Friis s. 14f. Ifølge Skolens Reform 1852, s. 362 var Grundejerforeningens bedømmelseskomité tilsyneladende uenige, og der var tale om en 2:1 indstilling til fordel for Friis. Det var »sagskundskaben«, nemlig V. A. Borgen og C. Hauch, der foretrak Friis. Skolens Reform oplyste ikke om årsagen hertil, men dette kunne indbære, hvor lidt »respekt«, der udenfor skolens egne kredse var for pædagogisk viden.

²³ Rothe s. 110f.

²⁴ Meier s. 49f, Børresen s. 43f.

²⁵ »Nordiske Folkeskole« nr. 36: 1852 sp. 597; nr. 29–30: 1851 sp. 483; nr. 44: 1852 sp. 740; nr. 33: 1853 sp. 71f.

børnene i skolen skulle lære at forstå og acceptere den samfundsmæssige arbejdsdeling. Deres syn på befolkningen på landet havde et demokratisk islæt, som ikke fandtes hos Rothe og Friis. De accepterede indførelsen af almindelig valgret, men ønskede på den anden side ikke, at dette skulle resultere i en forandring af de politiske magtforhold i samfundet. Det var således ikke så meget angsten for masserne som det nye i samfundsudviklingen, der lå bag deres krav om en reform af almueskolen. De havde en optimistisk tiltro til, at en forbedret almueskole ville kunne hindre utilsigtede virkninger af valgettens indførelse. Deres opgør med det materielle dannelsesideal hang også sammen med den samme accepterende holdning til samfundsudviklingen. I et samfund i udvikling var det en utopi at opretholde et materielt funderet dannelsesideal. Man kunne ikke give børnene al den viden, som de ville få brug for som voksne. Derfor måtte det værre lysten til at lære og til at bruge sin viden – selvvirksomhedsevnen – der skulle være almueskolegangens formål.

De fire besvarelser i den »Nordiske Folkeskole« kan selvfølgelig langt fra siges at være repræsentative for hele den bondevenlige lærerstand som sådan, men de vidner dog om, at der heller ikke blandt lærerne var stor tillid til forældrenes eller til sognerådenes interesse for skolen. At de ikke blev præmieret af Grundejerforeningen, forekommer ikke vanskeligt at forstå. Grundejerforeningen kunne næppe have haft stor sympati for kravet om, at landbougdommen gennem almueskolen skulle opdrages til en aktiv medvirken i demokratiet.

Holdninger til almueskolen blandt tilsynsmyndigheder på sogne- og amtsniveau

I årene 1848–56 udbad ministeriet sig ved flere lejligheder myndighedernes holdning til forskellige lovudkast.²⁶ En undersøgelse af et mindre

²⁶ Jeg har undersøgt besvarelserne fra samtlige amtsråd og bisper og skolekommissioner i Ringkøbing og Præstø amter (dvs. tilsynet på sogneniveau). De to amter er valgt, fordi skolevæsenet var meget forskelligt i de to områder. P.g.s. de store afstande i Vestjylland havde man her en speciel ordning, der i sin klassiske form indebar, at børnene gik i skolen en dag ugentligt om sommeren og hver dag i vinterhalvåret; jvf. Kaare Ulrich Jessen: Den vestjydske skoleordning i: Årbog for Dansk Skolehistorie 1983, s. 45–70. I Præstø amt var skoleforholdene mere »normale«.

Fig. materiale på Rigsarkivet har været benyttet: Ministeriets cirkulære af 3. maj 1848 om Oprettelsen af høiere Skoler for Bondestanden paa Landet (journalsag A-301, Kirke- og Undervisningsministeriets 2. kontor 1848); Indkomne betænkninger om Udkast til Lov om Nogle forandrede Bestemmelser for Almue- og Borgerskolevæsenet (Ministeriet for Kirke- og undervisningsvæsenet); Protestskrivelser imod Afskaffelsen af Skoleferien i Pløje- og Saatiden (svar på ministeriets cirkulære af 7.1.1854) (Kirke- og Undervisningsministeriets 2. kontor, ujournaliserede sager 1811–1915, pakk II). M.h.t. forarbejderne til 1855-loven findes der kun få spor i det ministerielle arkiv, og det ser ikke ud til at myndighederne har været hørt.

udsnit af disse besvarelser giver det indtryk, at det ikke var de store pædagogiske og ideologiske spekulationer, der prægede myndighedernes hverdag, men de konkrete vanskeligheder med at få skolelovgivningen ført ud i livet.

Det var en fælles opfattelse i de undersøgte besvarelser, at børnene på landet kun havde behov for elementær skolegang, og at man burde være varsom med at bruge for store summer på almueskolen. »Reformen« skulle bestå i en forbedring af undervisningen i de elementære fag – bl.a. gennem ansættelse af flere lærere og indkøb af mere undervisningsmateriale – og i en begrænsning af forsømmelserne. Det sidste mente man forudsatte, at skolevæsenet på landet i højere grad blev indrettet efter forældrenes behov for børnenes arbejdskraft. Det fremgår af besvarelserne, at man hverken ønskede at delagtiggøre forældrene i skolens forhold, eller havde nogen stor tiltro til deres evne eller vilje til selv at ville undervise deres børn. Opretholdelsen af det bestående skolevæsen var set med myndighedernes øjne den eneste garanti for, at alle børn fik en elementær skolegang.

I besvarelserne findes de samme to forskellige opfattelser af landbefolkningens evne til at forvalte de politiske rettigheder, som kom frem i flere af besvarelserne af Grundejerforeningens prisopgave. Det konservative standpunkt, som Rothe og Friis forfægtede, kunne næsten ikke komme tydeligere til udtryk end i en skrivelse af Ålborg Amtsråd, dateret 23.8.1855. Det hed heri om formålet med skolegangen på landet: »Thi maa Staten for at realisere sit Øiemed – at sikre sig selv mod anarchistiske og forbryderiske Bestræbelser – og sikre den enkelte Børgers mod at blive Offer for Bedragerie og Forførelse – afværgeligen fordre, at hele den opvoxende Slægt lærer at give Gud hvad Guds er og Keiseren hvad Keiserens er, d.e. at Christendommen indpræntes den, og at Læsning, Regning og Skrivning ved siden af Christendommen ansees som aldeles nødvendige Læregjenstande«.²⁷

Det modsatte synspunkt – der var mere demokratisk og mere accepterende overfor samfundsudviklingen – afspejledes i en besvarelse fra Københavns Amtsråd dateret 31.8.1849. Om skolegangens formål hed det her: »Naar en mand kan læse og stave godt, kan ordne sine Tanker klart, men jævnt og simpelt, naar han er bekendt med sit Fædrelands Historie og Geographie, samt med Grundtrækkene af den almene Geographie; da vil han kunne blive et dygtigt Medlem af saavel Sogneforstanderskabet som Amtsraadet som Rigsforsamlingen. Han har

²⁷ Ålborg Amtsråd 23.8.1855 i Indkomne Betænkninger..., jvf. note 26.

desuden en Grundvold, hvorpaa han, hvis han har Lyst og Leilighed til at indsamle flere Videnskaber med Lethed kan bygge«. ²⁸

Alt i alt må man sige, at der både i Grundejerforeningen og blandt tilsynsmyndighederne var en udbredt enighed om, at en reform af almueskolen mere havde til formål at sørge for at opfylde intentionerne med 1814-anordningen end at foretage en gennemgribende ændring af almueskolens form og indhold.

Den parlamentariske debat om almueskolen

Den parlamentariske debat var allerede blevet indledt i den grundlovgivende Rigsforsamling med diskussionen af udkastet til Grundlovens »skoleparagraf«, § 90. ²⁹ I løbet af 1850'erne blev der i rigsdagens to kamre fremsat mange forskellige synspunkter på og lovforslag til mere eller mindre omfattende reformer. Oppositionen til det bestående almueskolevæsen bestod af bondevenner og grundtvigianere. Heroverfor stod en gruppe af nationalliberale og konservative politikere, der forsvarede almueskolen. Noget forenklet kan det skoleoppositionelle standpunkt samles i følgende hovedpunkter: ³⁰

- forældrenes ret over deres børn stod over statens, og derfor burde forældrene have ret til selv at vælge hvilken undervisningsform de måtte ønske for deres børn. Det skulle således ikke længere være en betingelse for hjemmeundervisning, at man ansatte en huslærer. Forældrene kunne ligeså godt selv undervise børnene;
- skolegang burde ikke finde sted på bekostning af forældrenes eller andres mulighed for at bruge børnenes arbejdskraft. Derfor skulle der indføres en skolepligtig alder, så man undgik »oversiddere«, der p.g.a. dårlig opførsel, ringe evner m.v. ikke kunne blive konfirmeret;
- en reform af almueskolen var nødvendig, for at børnene gennem skolegangen kunne lære at bruge det nye demokrati;
- den »åndelige frihed« skulle herske i almueskolens undervisning; derfor skulle der være fuld metodefrihed i religionsundervisningen, og det kirkelige tilsyn med skolen skulle erstattes af et skolekyndigt.

De nationalliberale og mere konservative politikere forsvarede principelt almueskolen, men de var ikke blinde for dens fejl og mangler.

²⁸ Københavns Amtsråd 31.8.1849 i Indkomne Svar på Ministeriets Cirkulære af 3.5.1848..., jvf. note 26.

²⁹ Se F. C. Kålund-Jørgensen: Grundlovens skoleparagraf, dens tilblivelse og dens skolehistoriske placering i: Historisk Tidsskrift II. Rk., IV, 1957, s. 449–81, og Bodenstien anf. arb., s. 69–110.

³⁰ For en detaljeret analyse af den skolepolitiske debat i Rigsdagen, se Bodenstien anf. arb. og mit speciale (jvf. note 1).

Skolevæsenets største problem var efter deres opfattelse de dårlige materielle forhold og forældrenes ligegyldighed, hvilket tilsammen forhindrede børnene i at få en elementær skolegang. Når oppositionen fremførte, at det burde være forældrene, der fik indflydelse på børnenes skolegang, så hævdede forsvarerne af almueskolen, at det burde være staten, der primært sørgede herfor, og som følge heraf også kunne kræve, at alle børn gik i almueskolen. De nationalliberale stod ikke helt så fast på disse principper som de konservative politikere, og de arbejdede for at hjemmeundervisning kunne blive en mulighed for alle forældre, forudsat at der blev ført kontrol hermed. De begrundede denne holdning med de økonomiske fordele det ville have, hvis antallet af skolesøgende børn blev formindsket, og med at forældreinitiativet generelt set burde fremmes. Fra nationalliberal og konservativ side var der ikke den store interesse for at drøfte en almueskolereform med den anden side i Rigsdagen. Dels hævdede man, at der var alt for mange modstridende opfattelser i Rigsdagen til, at der kunne føres en saglig diskussion, dels mente man heller ikke, at den politiske udvikling i sig selv krævede en reform af almueskolen. Hvis eleverne skulle lære at forvalte deres politiske rettigheder, måtte de lære det uden for skoletid. Alt i alt var der tale om en konservativ-nationalliberal skolepolitik, der harmonerede med en opfattelse af, at egentlig uddannelse var bestemt for eliten, der skulle regere på »folkets« vegne.³¹

Lovgivningen set i lyset af almueskolereformdebatten

Ser man på de tre vigtigste love vedr. forholdene i almueskolen, som blev vedtaget af Rigsdagen i henholdsvis 1855, 1856 og 1857,³² må man sige,

³¹ Om de nationalliberales selvforståelse, se Povl Bagge: Junigrundloven og dens forudsætninger i »Hølbæk Amts Venstreblad« 24.5.1949. Monrads forslag fra 1848 om oprettelse af højere bondeskoler på landet, der fik en kølig modtagelse hos tilsynsmyndighederne og i pressen, hvilede på samme opfattelse. Enkelte bondesønner skulle efter et 5–6 årigt ophold på en højskole gøres til opinionsbærere i landbefolkningen, der følgelig ikke havde behov for andet end elementær skolegang. Se cirkl. af 3.5.1848 om Oprettelse af højere Skoler..., jvf. note 26.

³² Lov af 2.5.1855 indeholdende Nogle forandrede Bestemmelser i Anordningerne om Skolegang og om Udskrivning af Skolen, trykt i C. F. Schwartzkopf: Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Geistligheden i Danmark vedkommende bd. 5, Kbh. 1865. Lov af 8.3.1856 om Nogle forandrede Bestemmelser for Borger- og Almueskolevæsenet, trykt s. st., bd. 6; Lov af 15.2.1857 om Lønninger for de ved Skolelærerseminarierne ansatte Forstandere og Lærere, om Undervisningen ved disse samt om en ny Skolelærerexamen og ministeriets Bekjendtgørelse, indeholdende forandrede Bestemmelser angaaende Adgangen til Skolelærerseminarierne i Danmark, Adgangsprøven ved samme m.M. af 9.5. 1857. Begge trykt i H. V. Skibsted: Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsenet bd. I (1857–59), Kbh. 1869.

at det var de besindige der sejrede. Det styrende for lovgivningen i perioden blev ønsket om at sikre, at alle børn fik en elementær skolegang. Dette mente man for det første forudsatte tilvejebringelse af tilstrækkeligt med skoler, lærere og undervisningsmateriale. En sådan indsats overfor almueskolen ville kræve et andet statsligt engagement end tidligere, både økonomisk og administrativt.³³ Resultatet blev, at man i 1855 oprettede et selvstændigt departement for almueskolevæsenet under Kirke- og Undervisningsministeriet og ansatte en overskoledirektør. Hans første opgave bestod i indsamling af statistiske oplysninger til brug ved udarbejdelsen af en lov om forbedring af skolevæsenets materielle forhold. Loven blev vedtaget året efter. Den betød at staten nu for første gang ydede årlig støtte til amternes skolevæsen.

En anden og ikke ganske uvæsentlig forudsætning for, at alle børn på landet kunne få en elementær skolegang, var at begrænse forsømmelsernes omfang. Når børnene forsømte uden grund, blev forældrene eller værgerne idømt en mulkt, men dette system havde hidtil ikke vist sig særlig effektivt. Det var et faktum, at børnene enten arbejdede for forældrene – især i sommermånederne med at vogte kvæget – eller også arbejdede for en bonde, der ikke havde taget barnet i tjeneste med tanke på, at det også skulle gå i skole. Kritikerne af almueskolen hævdede, at man ikke ville kunne gøre noget effektivt ved de mange forsømmelser, før man fik reformeret almueskolen og imødekom forældrenes dispositionsret over børnene. Forsvarerne var som nævnt ikke enige i det første standpunkt, derimod mente de, at der kunne være en vis rimelighed i at imødekomme forældre eller husbondens ret til at råde over børnenes opdragelse og arbejdskraft. Denne politiske enighed resulterede i vedtagelsen af 1855-loven. Hermed blev hjemmeundervisningen en mulighed for alle børn på landet, blot de mødte til halvårlige prøver i almueskolen (§ 1).

I § 4 blev grænsen for den skolepligtige alder fastsat til det fyldte 15 år, og børnene kunne endda udskrives når de fyldte 13, forudsat at de havde de nødvendige kundskaber (§ 3). Endelig blev der givet tilladelse til, at de lokale myndigheder kunne ophæve skolegangen for de store børn hele sommerhalvåret, mod at de gik i skole fire hele dage om vinteren (§ 2).³⁴

³³ Antallet af skolesøgende børn voksede med 9% i Jylland og 3,6% på Øerne mellem 1855–60. Fra 1857–67 blev der taget 561 nye skoler i brug, dvs. en forøgelse på ca. 20%, og der blev ansat 397 nye lærere, eller 15% flere end før. Se *Om Almueskolevæsenet i Kongeriget Danmark i Aaret 1867*, særtryk af *Statistiske Meddelelser*, 9. bind februar 1870.

³⁴ Børnenes skolegang på landet var reguleret i henhold til 1814-anordningens § 10–13. I princippet gik alle børn i skole hver anden dag hele dagen og havde fire ugers ferie i høsttiden, for at »Børnene i den Tid kunne være deres Forældre eller Huusbønder til Hielp ved Høstarbejdet...« (§ 11). For den ældste klasses børn var der herudover flere muligheder

Selvom hovedformålet med 1850'ernes skolelovgivning var en forbedring af de materielle rammer og en fastholdelse af undervisningens form og indhold på 1814-anordningens grundlag, så vandt – hvad man kunne kalde – et liberalt dannelsesideal gradvis indpas i almueskolelovgivningen. I 1854 udsendte ministeriet et cirkulære om begrænsning af den megen udenadslære i almueskolen; i 1856 gav ministeriet tilladelse til at Balles katekismus kunne udskiftes med Balslevs mindre dogmatiske, forudsat at lærer og præst var enige herom, og i 1857 forsvandt undervisning i den indbyrdes undervisningsmetode fra seminarierne. Disse forholdsregler havde til formål at fremme elevernes individuelle tilegnelse af stoffet i modsætning til den ældre pædagogik, der i højere grad havde lagt vægt på, at alle elever besad den samme sum af viden.³⁵ Men disse ændringer betød ikke en ændring i almueskolegangens primære mål, nemlig at give børnene en elementær viden, der i sit omfang var bestemt af, at de som voksne skulle finde arbejde i landbruget og indtage en underordnet placering i de samfundsmæssige beslutningsprocesser.

Konklusion: Almueskole og samfund i 1850'ernes Danmark

De samfundsmæssige interesser i almueskolens udvikling i 1850'erne var mange og forskelligartede. På det *parlamentariske plan* fandtes en politisk opposition bestående af især bondevenner og grundtvigianere, hvis hovedkrav var en demokratisering af det etablerede skolevæsen på landet. Det politiske »flertal« i denne sag bestod af konservative og nationalliberale politikere. Disse arbejdede primært for en forøgelse af skolernes og lærernes antal, hvad det kraftigt stigende børnetal gjorde yderst påtrængende.

Mellem *Kirke- og Undervisningsministeriet og tilsynsmyndighederne* udspandt der sig i disse år en livlig høringsprocedure, og det fremgik heraf at

for at blive fritaget fra skolegang, nemlig hvis de var over 10 år og »beviseligen blev brugt til Markarbejde« (§ 12); de kunne få fri 2–3 uger i såtiden og 3–4 uger om efteråret i pløjetiden. Hertil kom at skolegangen for de ældste børn var indskrænket til 2 hele dage ugentlig i sommermånederne. Udskrivning i 13-årsalderen krævede indtil 1855, at barnet mødte i skolen 2 gange om måneden for at blive overhørt. Det er uhyre vanskeligt at danne sig et billede af forsømmelsernes reelle omfang, idet der fandtes et hav af forskellige lokale ordninger, og ingen landsdækkende forsømmelsesstatistik før 1867. Heraf fremgår det, at børnene på landet i gennemsnit gik 94 hele dage i skole årligt, men at de havde mulighed for at gå i skole 126 dage, dvs. at børnene forsømte ca. en fjerdedel af skoleåret. Se W. Falbe-Hansen og V. Scharling: Danmarks Statistik bd. 5, Kbh. 1881, s. 403.

³⁵ Kirke- og Undervisningsministeriets cirkl. af 2.3.1854 om at Undervisningen i Almueskolerne ei bør indskrænkes til blot Udenadslæsning, trykt i H. V. Skibsted anf. arb.; Kirke- og Undervisningsministeriets Bekjendtgørelse af 3.10.1856 indeholdende Tilladelse til at bruge »Kort Forklaring af Luthers Catechismus« ved Religionsundervisningen i Skolerne og Forberedelse til Confirmation i stedet for Balles Lærebog, trykt s.st.; for seminariebekendtgørelsen, se note 32.

myndighederne i det store og hele var tilbageholdende overfor forandringer af almueskolevæsenet. Den generelle holdning var her, at der kun skulle bruges relativt begrænsede midler på almueskolen, og vigtigere end en indholdsmæssig reform var det at få børnene til at komme i skolen.

Ligeså konservative i deres syn på skolen var den del af *godsejerne*, som var organiseret i Grundejerforeningen. Det var deres opfattelse, at skolen burde medvirke til at forhindre en underminering af deres egen privilegerede placering i samfundet. En proces, som de frygtede bondebevægelsen og indførelsen af den almindelige valgret havde igangsat.

De syv forskellige besvarelser af Grundejerforeningens prisopgave vidner om, at den *pædagogiske debat* i 1850'erne var præget af en brydning mellem filantropisme og nyhumanisme. Det liberale menneskeideal – det selvstændigt handlende individ – der i løbet af den første halvdel af århundredet havde vundet indpas i den offentlige debat, harmonerede med nyhumanisternes interesse for udviklingen af det enkelte barns evner og anlæg og ønske om at fremme barnets selvvirksomhed. Gennem nyhumanismen satte liberalismen sit præg på almueskolens undervisning.

Endelig var der blandt *lærerne* et ønske om materielle forbedringer af forholdene i skolen samt et krav om en samfundsmæssig anerkendelse af skolegangens betydning og lærerkaldets vigtighed.

Det var de konservative og nationalliberale ministre, politikere, pædagoger og præster der havde den største indflydelse på skolelovenes udformning i 1850'erne. Lovgivningen imødekom således primært godsejerinteresser og harmonerede med de holdninger, som blev fremsat af skolemyndigheder på amts- og sogneplan. De forbedrede løn- og pensionsforhold må dog også siges at udgøre en imødekommelse af lærernes krav.

Selvom oppositionen ikke opnåede de store lovgivningsmæssige resultater, opnåede den i hvert fald, at almueskolen kom til at stå centralt i den samfundsmæssige debat.

Som omtalt i indledningen karakteriseres 1850'ernes skolepolitik ofte med ordene, at der stort set ikke skete noget. Hermed har man næsten også sagt, at kun reformer der imødekom oppositionens krav kan betragtes som en udvikling af skolevæsenet. Som det vil være fremgået skete der imidlertid en udbygning af det offentlige skolevæsen, der bl.a. krævede at staten bidrog økonomisk hertil for at imødekomme behovet for flere skoler og lærere til et stadigt voksende antal skolesøgende børn. Dette understreger også, hvilket tydeligt fremgik af debatten om almueskolen, at almueskolegang opfattedes som vigtigt for den samfundsmæssige udvikling i en sådan grad, at dette emne i 1850'erne ikke druknede i

fæsteafløsnings- og forfatningsspørgsmålene. 1850'ernes skolelovgivning sigtede således på, at bestemmelserne fra 1814-anordningen om at alle børn på landet skulle have en elementær skolegang i fremtiden skulle blive til virkelighed. Statsstøtte og en vis imødekommelse af forældrenes behov for børnenes arbejdskraft var nogle af de midler, der i første omgang skulle sikre, at denne målsætning blev opfyldt.

Jeg har i artiklen forsøgt at afdække hvilke åbent formulerede interesser i almueskolens udvikling, der fandtes i 1850'erne, og hvilke af disse der kom til at sprænge lovgivningen. Til sidst vil jeg ganske kort skitsere mulige forbindelseslinier mellem almueskolens udvikling og ændringerne i og landbruget i perioden.³⁶

Landbruget var i disse år præget af rigelighed på arbejdskraft og af lønarbejdets gradvise udvikling i takt med at de sidste feudale bånd på husmændene blev ophævet.³⁷ Rigeligheden på arbejdere, som skyldtes det stigende befolkningstal, gjorde det muligt at udføre driftsforbedringer, som mergling, afvanding og stenoptagning alene ved brug af menneskelig arbejdskraft. Men der var ikke som i slutningen af 1700-tallet tale om store omlægninger af landbrugets traditionelle dyrkningsmetoder. Derfor var det heller ikke så oplagt som for 1700-tallets filantropister at kræve af den elementære skolegang, at den skulle give børnene en vis portion landbrugsfaglig viden og åbenhed overfor nye dyrkningsformer.³⁸ Det var tilstrækkeligt, at børnene i skolen lærte arbejdsvillighed samt at være påpasselige og samvittighedsfulde med arbejdets udførelse. Og hertil var bestemmelserne i 1814-anordningen alt rigelige.

Afløsningen af fæsteforholdene indebar en yderligere individualisering af landbosamfundet.³⁹ Husmændene f. eks. var fremover som daglejere tvungne til at skulle overleve i kraft af tilfældigt lønarbejde, da de ikke længere var sikret et vist eksistensminimum gennem indgåelse af en fæstekontrakt. Den enkelte måtte lære at klare sig selv, og idealet om

³⁶ En nærmere diskussion af dette forhold ville kræve en analyse af de enkelte undervisningsdiscipliner, hvilket ligger uden for rammerne af denne artikel.

³⁷ Jens Boel: *Husmænd og Landarbejdere i Danmark ca. 1848-75* med Holbæk og Vejle Amter som eksempler. Utrykt speciale, Københavns Universitet 1984.

³⁸ Om den statslige skolepolitik i slutningen af det 18. århundrede, se Ning Smith og Signild Vallgård: *Flittig og lydig – om de krav, der blev formuleret til arbejdskraften i anden halvdel af 1700-tallet*, i: Ning Smith og Johannes Thomsen (red): *10 års kritisk historieforskning*, Kbh. 1984, s. 72f.

³⁹ Om løs- og lønarbejdets udbredelse på landet og i købstæderne siden 1500-tallet og statens politik heroverfor, se Tyge Krogh: »... at Lediggang ikke indsniger sig...« Den statslige politik overfor det besiddelsesløse lag på landet ca. 1500-1800 belyst gennem lovgivningen. Utrykt speciale, Københavns Universitet 1983; under udgivelse.

selvvirksomhed, der i løbet af perioden trængte ind i almueskolens pædagogik, harmonerede med denne udvikling.

Som det fremgår af ovenstående, kan skolelovgivningen kun forstås i sin helhed gennem et kendskab til de forskellige holdninger, der findes i samfundet, til skolen og dens udvikling. Hvilke af disse der får betydning for lovgivningen afgøres af de historisk specifikke magtforhold. Og i 1850'ernes Danmark var disse således, at almueskolepolitikken måtte blive tæt forbundet med bondebevægelsens udvikling og den almindelige valgrets indførelse.